

מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות
בענייני חושן משפט

פר' קרח תשע"ח

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

שאל חפץ לצורך מצוה ונאנס

השאלה שלפנינו עולה לעתים מזומנות על שולחן בית ההוראה, בלבושים שונים ומתחלפים. במאמר זה נציג אותה בצורה שבה עלתה ושבה לפני תקופה קצרה:

ש

מעון עמד לפני נסיעת עסקים של שבועיים למדינות אירופה, הנסיעה תוכננה מזה זמן ונקבע לו לוח פגישות מרתוני עם אנשי קשר שעמם קיווה לקדם את עסקיו לפי התוכנית העסקית שעל פיה פעל. הוא היה מתוח ודרוך לקראת נסיעה זו שלפי דעתו היה אמור להיות לה מקום מכריע לגורל עסקיו בשנים הבאות, אך לבו בטח בה, רק אתמול קיבל ברכת הצלחה מצדיק מפורסם אחד, וכעת קיבל על עצמו לתת "יותר ממעשר" מהרווחים הישירים שתסב לו הנסיעה הנוכחית.

בעודו ממתין למונית שתאסוף אותו לנמל התעופה, קיבל שיחת טלפון מידידו ראובן שעומד בראש אחד מארגוני החסד הגדולים. אחת המחלקות בארגון חסד זה עוסקת בהפעלת נהגים מתנדבים להסעת חולים ובני משפחותיהם לבתי החולים שבפרברי הערים הגדולות בשעות שבהן אין תחבורה ציבורית או כשיש סיבה אחרת המצריכה נסיעה פרטית. בין הנהגים המתנדבים כאלה שמעמידים ברוחב לבם גם את רכבם הפרטי לנסיעות, מדובר באנשים עסוקים בדרך כלל שמפנים בכוח מזמנם היקר כדי לעסוק בחסד חשוב כל כך, עצמאיים ובעלי מקצועות חופשיים, לצד שכירים שלאחר יום עבודה ארוך מקדישים עוד שעה ויותר להתנדבות.

בפועל, "אין הקומץ משביע את הארי", וכדי לתת מענה מהיר לחולים ומשפחותיהם, עשה הארגון כל שביכלתו לספק כמה שיותר רכבים פעילים בכל זמן נתון. כעת, פונה ראובן לידידו שמעון שמעתי שאתה עומד לצאת לשבועיים, ואשמח אם תוכל למסור לנו את רכבך עבור מצוה זו. הוא יופקד בידי נהג מיומן, בחור רציני שאין לו רכב משל עצמו ומעוניין להתנדב בהסעת החולים. כך יעבור רכבך משבועיים של בטלה בחניית הבית לשבועיים

של פעילות חסד עצומה שבודאי תעמוד לזכותך בעסקיך. ראובן ירע שנגע בנקודה רגישה. שמעון התלבט מאד. הרכב היה קריטי לתפקוד העסק שלו. לא היה מדובר ברכב יוקרה אבל בעסק כשלו שדרש זמינות מיידית של אספקת שירות ברחבי הארץ, מצא שמעון את עצמו או את אחד מעובדיו נוסעים ברכב המסחרי לצפון הארץ ולדרומה כמעט על בסיס יומי, ואם תארע תקלה לרכב והוא יושבת, זו תהיה בעיה רצינית עבורו.

סופו של דבר, שיקול המצוה והזכות הכריע את הכף, שמעון נעתר לבקשה והשאיר את מפתח הרכב והמסמכים הדרושים בביתו עבור ראובן. בדרכו לשרה התעופה התקשר שנית לראובן והרגיש בפניו כי ביום שלישי בעוד שבועיים הוא חוזר ארצה והרכב חייב יהיה להיות עד אז בחניית ביתו, נקי ותקין לחלוטין. "אני לא למדן גדול", סיים את השיחה, "אבל האוטו הזה הוא הפרנסה שלי ואני לא רוצה לקבל במקומו תירוצים של פטור וכאלה".

חצי שבוע לפני שובו המתוכנן של שמעון ארצה אירע הדבר, במהלך נסיעה יומית שהפכה לקבועה בימים הללו לכיוון בית החולים 'אסף הרופא', קלטה עינו של הנהג המיומן במראה כלי רכב ש'טס' במהירות פראית והשתחל בין הרכבים שעל הכביש. הנהג שכבר ירע שעות כביש רבות, קלט מיד את מה שכנראה נשגב מבינתו של הצעיר הפרוע שנהג באותו רכב, ההתנגשות בלתי נמנעת. הרכב הפוגע נכנס למסלול התנגשות אל צדו הימני של רכב החסד, וחלפו רק ארבע שניות מהרגע שבו ראה אותו הנהג התורן לראשונה ועד החבטה החזקה שחשו כל יושבי הרכב מצד ימין. הראשון שהתאושש היה כמובן ה'חיה רעה' שישב ברכב הפוגע, והתאוששות זו לא גרמה לו לברוק אם פגע בבני אדם, אלא להתניע שוב את רכבו ולפרוח מהמקום במהירות האפשרית.

בידיו, ושמעון בא לבקש את הספר בחזרה. לפי דרכו קבע הר"ן שראובן אינו רשאי לעכב תחת ידיו את ספרו של שמעון כמשכון, כי שמעון אינו כשאר כל שואל והוא פטור במקרי אונס. לראובן היה 'ניחא' בכך ששמעון קיבל ממנו ספר תורני ועשה מצוה, ולכן אין הדבר נחשב שכל ההנאה של שמעון, אלא רק חלקה, ולכן הוא מוגדר רק כשומר שכר ולא כשואל, ושומר שכר פטור באונסין. כדברי הר"ן נפסק להלכה בדרכי משה (סימן עב אות ד) ובסמ"ע (שם ס"ק כ"א).

הדבר שנוי במחלוקת הפוסקים

אך הש"ך (שם ס"ק כט) מעיר שהר"ן בפסקו זה הולך בשיטתו (שבועות כה. מדפי הרי"ף) שנפסקה ההלכה כרב יוסף הסובר שהפרוטה שאותה חוסך שומר האבדה בכך שאינו צריך לתת צדקה לעני תוך כדי העיסוק בהשבת האבדה (פרוטה זו מכונה לכן "פרוטה רב יוסף"), הופכת אותו ל"שומר שכר" החייב במקרה של גנבה ואבדה. מתוך כך, מבאר הש"ך, עלתה הקביעה שבשל ההנאה הקלה יחסית שנגרמה למשאל בעת השאלת חפץ של מצוה, כבר נחשב הדבר גם בהלכות שומרים כמקרה שבו אין כל ההנאה נופלת בחלקו של השומר, ורק לכן השומר אינו נחשב כשואל ונפטור במקרי אונס. אבל לדעת החולקים על רב יוסף וסוברים ששומר אבדה דינו כשומר חינם אזי גם במקרה שלפנינו נמשיך להתייחס אל השואל כשואל שכל הנאת השמירה שלו ומתחייב גם באונסין.

לאור זאת, ממשיך הש"ך וכותב כי מאחר שדעת הרמ"א (סימן רסו סעיף טז) שלא הוכרע להלכה במחלוקת זו של רבה ורב יוסף, ולכן כשבא המפקיד לתבוע מהשומר שישלם לו כדין שומר שכר, יכול השומר לטעון קים לי כרבה ולהיפטר, נמצא שגם דינו של הר"ן אינו מוחלט, במקרה שבאים לתבוע את השואל, אמנם יוכל לטעון קים לי כרב יוסף ובמקרה הזה שיטתו הולכת לטובת השומר שנחשב רק שומר שכר ופטור במקרי אונס, אבל במקרה שבו עסק הר"ן, שלא באו לתבוע מהשומר לשלם, אלא משכונו של השומר היה בידו המפקיד והשומר הוא זה שבא לתבוע ממנו להחזיר לו את המשכון, כאן יוכל המפקיד לטעון להיפך: קים לי כרבה שאין השפעה לרווח קל צדדי על עיקר דין השמירה, ולכן אני רואה כך שואל לכל דבר, ושואל חייב באונסין ולכן זכותי לעכב את משכונך בידי במקום הספר שלי שנבזז מביתך ולא הושב אלי. [הש"ך מעיר מתוך כך על הסמ"ע שהביא את דבריו של הר"ן כמוסכמים בלי לכתוב שהם תלויים במחלוקת זו].

גם בקצות החושן (סימן שמב סק"א) עמד על הקשר בין הנושאים, הוא הביא את דעת המהר"ם (שו"ת מהר"ם ד' קרימונה סימן שיט) שכתב במפורש ששואל ספר חייב על אובדנו באונס, וביאר שאפשר שהמהר"ם פסק להלכה כרבה ששומר אבדה נחשב כשומר חינם וכך גם כאן הנאתו של המשאל מהמצוה אינה גורעת מכך שהשומר נחשב שואל שכל הנאה שלו, אך תמה על השולחן ערוך שפסק אף הוא (שם) ששואל ספר תורה חייב באונס כשואל, למרות שהוא עצמו פסק כרב יוסף ששומר אבדה דינו כשומר שכר. וראו שם מה שכתב שאפשר ליישב בדברי המחבר.

כך או כך, עולה מכל הנ"ל שאי אפשר לחייב את השואל חפץ של מצוה, אפילו לפי שיטת הרמ"א שאנו מסופקים אם נפסקה הלכה

לעומתו, ספגה המכוננית השאולה, מכה אנושה יותר. לוי, הנהג המתנדב, ניסה להתניעה שנית ואולם כל שקיבל היה ענן שחור שנפלט מן הרכב, וכעבור נסיונות אחדים נוספים היה ברור כי מנוע הרכב שבק חיים לכל חי ו'הלך' בדרך כל הארץ.

שיחת טלפון ראשונה שלחה למקום רכב חלופי עבור בני משפחת החולה ששהו במכוננית, כדי לגמור את המצוה כיאות. ואז נפנה לוי לטפל במנוע הרכב שהיה לגרוטאה. במוסך שמע את אשר הבין לבר, אין מנוע, והחלפת מנוע לדגם זה היא "סיפור של ארבעת אלפים שקל".

לוי התקשר לראובן העומד בראש הארגון, הוא ניסה לאתר את הנהג הפוגע, אך נכשל. ולכן נגשו שניהם לבית ההוראה לברר האם חייבים הם לשלם לשמעון את הנוק שנגרם למכונניתו.

עיקרי הנושא בהלכה

שואל חייב לשלם על אובדן החפץ השאול בידיו גם אם אירע מחמת אונס. כי בעוד שכל השומרים פטורים במקרי אונס, דעת השואל להתחייב בכל מקרה מאחר ש"כל הנאה שלו". ולכן ההנחה הפשוטה היא שכשארם שאל רכב מחברו ואחר כך נקלע לתאונת דרכים כמו זו שתוארה בפתיח, חייב השואל לשפות את בעל הרכב ולשלם את כל נזקיו. והוא ילך וימצא את הנהג הפוגע ויתבענו אם יוכל.

במקרה שלפנינו הדין שונה בשל העובדה ששואל הרכב לא שאל אותו לצורך שימושי הפרטיים אלא לצורך מצוה, ויש מן הפוסקים שקבעו שעובדה זו משנה את טווח הכיסוי שאותו מעניק שואל כזה לנזקים שאירעו לחפץ השאול בידיו.

דעת הפוסקים ששואל חפץ של מצוה פטור במקרי אונס

הגמרא בבבא מציעא (כט:) מביאה ברייתא שבה נאמר כי השואל ספר תורה מחברו לא ישאלנו לאחר. מעירה הגמרא ושואלת על כך שהתנא בחר לדבר על מקרה מסוים של שאלת ספר תורה ולא אמר את הדין באופן כללי שאסור לשואל להשאיל את החפץ ששאל? ומבארת שהתנא בא להשמיע בדבריו חידוש, שלמרות שידוע לנו הכלל "ניחא ליה לאינש דלית עביר מצוה בממוניה" – נוח לו לאדם שתיעשה מצוה בממונו, בכל זאת אין בדעתו של המשאל לאפשר לשואל להשאיל את חפציו לאנשים אחרים גם כאשר מדובר בחפץ של מצוה כמו ספר תורה.

למרות זאת, ברור מתוך הדברים שהבעיה היא בכך שהחפץ המושאל יעבור לאדם שני (ראו על כך בנתיבות המשפט סימן שמב סק"א), אבל ודאי שבכך שהעניק המשאל אפשרות לשואל הראשון ללמוד בספר התורה, יש למשאל הנאה, שעשה מצוה גדולה. לאור זאת, קבע הר"ן (שו"ת הר"ן סימן יט) שהשואל חפץ של מצוה פטור במקרי אונס, כי בשונה משאר כל שואל אין כל ההנאה שלו. במקרה שהגיע לבית דינו של הר"ן, השאל ראובן לשמעון ספר וקיבל ממנו ספר אחר כמשכון או כתזכורת, ובאו גויים ושרדו את בתי שניהם. כעבור תקופה, החזירו הגויים לראובן את הספר של שמעון שהיה

אינך יכול לתבוע אותנו לשלם על קלקול המנוע שנגרם באונס גמור.

למה כל השאלה אינה נחשבת למצוה ויהיה השואל פטור?

שאלה מעניינת העלה השואל בשו"ת אמרי יושר (חלק א סימן מז) על דברי הר"ן: אם עצם העוברת שהמשאיל מקיים מצוה בהשאלה, גורמת לכך שייחשב הרב שאלן כל ההנאה של השומר ולכן אינו שואל אלא שוכר ופטור באונסין, אם כן מדוע לא נאמר כך בכל השאלה, שמאחר שהמשאיל מקיים מצוה בעצם זה שהוא משאיל את חפציו לאחרים, שוב אין כל ההנאה של השואל. וביאר שלדעת הר"ן חייב להיות שהשאלת חפצים אינה מצווה, וכמו שכתב בפנים יפות (שמות כב כד) שעל אף שציוותה התורה להלוות כסף לחברו, מכל מקום אין מצוה להשאיל חפצים כי בהשאלת כסף אין כל הפסד למלווה, אך בהשאלת חפצים יש הפסד של בלאי ושחיקת החפצים מחמת המלאכה שנעשית בהם, ואין כל סיבה שיפסיד את חפציו בחינם. וכך רואים גם מאיסור ריבית שאסור לקחת כסף על השאלת ממון ומותר לקחת כסף על השכרת ציוד. ויש לציין עוד לדברי האהבת חסד (נתיב החסד פרק א אות ז) שביאר הטעם שכל שואל אינו נפטר מחמת ה'פרוטה רב יוסף' שהרוויח המשאיל בעת ההשאלה, משום שההשאלה עצמה היא גם כן מצוה צדקה, ולכן אין זה נחשב שנפטר מאותה מצוה בכך שעשה אותה במקום אחר או לאדם אחר.

וזה דבר המשפט:

- שואל חייב באונסין למרות שהמשאיל מקיים מצוה בעצם השאלת החפץ ויש לו את זכות המצוה.
- נחלקו האחרונים בשאל חפץ של מצוה אם חייב עליו באונסין: לדעת ה'נתיבות' ואחרונים נוספים אינו נפטר באונסין ודינו ככל שואל שחייב לשלם. לדעת הש"ך הרב תלוי בספק הדין ולא נפסקה הלכה בנושא זה ולכן הולכים אחרי המוחזק. לדעת ה'קצות' ואחרונים נוספים על פי הר"ן השואל חפץ של מצוה פטור מלשלם.
- במקרה שלפנינו ראובן בעל

ארגון החסד ולוי הנהג, יכולים להתילות בשיטת ה'קצות' הפוטר אתם או בשיטת הש"ך הפוטר אתם אותם מספק.

- אם היה ברשות שמעון בעל הרכב ממון של השואלים, היה הדין הפוך: מאחר והוא המוחזק, יכול היה בעל הרכב לטעון כי הוא נוקט כדעת נתיבות המשפט והמחנה אפרים שאין לפטור שואל חפץ של מצוה מלשלם.
- במקרה שניוק החפץ באונס.

כרב יוסף, כי מכל מקום יש כאן הנאה, ודי בה כדי להוציא מתורת שואל אף אם אין זו הנאה השווה פרוטה. סברא נוספת שלא להחשיבו כשואל, מעלה ה'קצות' (ס"ק לד) מכיוון אחר, לא רק שיש הנאה שמגיעה למשאיל, אלא שלשואל עצמו לא הגיעה שום הנאה, שהרי 'מצוות לא ליהנות ניתנו', והרי הוא רומה לדין מי ששאל מחברו חפץ שלא על מנת להשתמש בו אלא כדי שייראה שהוא אדם חשוב, שמבואר להלכה שאין זו נחשבת הנאה שעושה אותו לשואל, וכך גם כאן בשואל חפץ של מצוה.

דעת האחרונים שאין לפטור שואל חפץ של מצוה

מאידך, ה'נתיבות' (סימן עב ס"ק יז) הבין שהצד לפטור את השואל חפץ של מצוה הוא לא מצד הנאתו של המשאיל מעצם המצוה ההולכת ומתקיימת בזכותו בידיו של השואל, אלא מצד הנאת 'פרוטה רב יוסף' המקורית, שמאחר שהשאלה זו הופכת למצוה, הרי הוא פטור מלתת פרוטה לעני בעת ההשאלה. על כך תמה ה'נתיבות' ושאל על דברי הר"ן, שמצוה המשאיל בהשאלה נגמרת ברגע שבו משך השואל את החפץ לרשותו ושוב מיד חוזר חובו של המשאיל בפרוטה לעני, כך שבזמן שהחפץ עומד לרשות השואל, כל הנאה שלו, והרי הוא שואל גמור ואין פטור מאונסין. כעין שאלה זו תמה גם במחנה אפרים (דיני שאלה סימן ג) והוא נוקט שכל המצוה של המשאיל היא בעת השימוש בספר, ואז בוודאי אין למשאיל שום פטור מלתת פרוטה לעני, שהרי אינו 'עוסק' או בשום מצוה.

טענה נוספת היא ששכר המצוה אינו בא למשאיל מהשואל, ולכן אין להתחשב בו כאשר רוצים לדון האם 'עסקת השמירה' שלפנינו מעלה הנאה לשני הצדדים. ה'נתיבות' טוען שאין לנו מקור לכך שאם יש למשאיל הנאה מסיבה צדדית, די בכך כדי להפוך את השומר לשוכר ולהוציא מחיובי אונסין של שואל. טענה זו תקפה גם על הנאתו של המשאיל מהמצוה שהתאפשרה על ידו, כי סוף סוף הנאת מצוה זו היא 'בין אדם למקום' ואין השואל מעניק לו דבר. נמצא שבדין ודברים שביניהם כל הנאה של השואל ועליו להתחייב באונסין וראו באמרי בינה (דיני הלוואה סימן עד) לחלק בין מקרה זה לבין מקרה שאדם אחד נתן כסף לשני כדי שיעמיד את החפץ לשלישי, ששם למרות שהנאה לא הגיעה למפקיד מאת השואל, בכל זאת כיון ש'עסקת ההשאלה' הועילה לשני הצדדים, היא נחשבת שכירות ולא השאלה.

על טענת ה'קצות' שהשואל חפץ של מצוה פטור כי מצוות לאו ליהנות ניתנו, עונה ה'נתיבות' בשתי נקודות: א. לגבי חפצים המסייעים ללימוד תורה, כמו ספר התורה שבו עסק הר"ן, אין בסברא זו כדי לפטרו שהרי כתב הט"ז (יורה דעה סימן רכא ס"ק מג) שמצוה תלמוד תורה כן ניתנה ליהנות. ב. גם אם עצם המצוה לאו ליהנות ניתנה, הרי השואל יכול להפיק תועלת ממונית ממנה, וכגון אם משתמש בספר התורה כדי ללמד אחרים בתשלום, או מניח את התפילין שלקח מחברו לאחרים תמורת תשלום, נמצא שכל הנאת החפץ עומד לשואל ולא למשאיל והרי הוא שואל לכל דבר ואין שום סיבה לפטרו במקרי אונס.

לסיכום: בניגוד לדעת הסמ"ע וה'קצות' שפסקו על פי דברי הר"ן ששואל חפץ של מצוה פטור באונסין, סבורים ה'נתיבות' והמחנה אפרים (והמנחת פתים סימן שמ סעיף א) שאין לפטור שואל חפץ של מצוה מחיובי אונסין. ודעה אמצעית היא דעת הש"ך שהדבר הוא 'ספיקא דדינא' והממון יישאר ברשות המוחזק. ולפי זה במקרה שלפנינו יכולים ראובן ולוי לומר לבעל הרכב, 'קיים לך' כדעת הסמ"ע וה'קצות', או למצער כדעת הש"ך, ולכן כיון שאנו מוחזקים בכסף